

स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड

मानव्यविद्या शाखा (Faculty of Humanities)

प्रमुख विषय : इतिहास (DSC) – पदवी तृतीय वर्ष, सत्र-५

अभ्यास नोट्स

पेपर कोड : HHISCT1301

मध्ययुगीन भारताचा इतिहास (इ. स. १५२६ ते १७०७)

History of Medieval India (1526 to 1707 A.D.) (Major)

बी.ए. तृतीय वर्ष (Major - History) विद्यार्थ्यांसाठी

बहिर्जी स्मारक महाविद्यालय, बसमतनगर

जि. हिंगोली, महाराष्ट्र

तासिका : ६० | गुण : १०० | मॉड्यूल : ४

(विद्यापीठ अभ्यासक्रमानुसार, एन.इ.पी. २०२० अंतर्गत)

अभ्यासक्रम तपशील (Curriculum Details)

पेपर कोड : HHISCT1301 / तासिका : ६० / गुण : १००

मॉड्यूल	घटक	विषय	तासिका
१.०	१.१ ते १.४	मुघल साम्राज्याची स्थापना व पुनर्स्थापना – बाबराचे आगमन व पानिपतची पहिली लढाई (१५२६); हुमायूनचा काळ – आव्हाने व वनवास; शेरशाह सूरीचा उदय व प्रशासकीय सुधारणा; मुघल साम्राज्याची पुनर्स्थापना	१५
२.०	२.१ ते २.४	सम्राट अकबर – पानिपतची दुसरी लढाई व बैराम खानचे पालकत्व; साम्राज्यविस्तार व राजपूत धोरण; धार्मिक धोरण; दीन-ए-इलाही व त्याचे महत्त्व	१५
३.०	३.१ ते ३.४	जहांगीर आणि शाहजहान – जहांगीर व नूरजहांचा प्रभाव; शाहजहानचा काळ (प्रशासकीय स्थैर्य व सुवर्णयुग); दख्खन धोरण; स्थापत्य – ताजमहाल, लाल किल्ला, जामा मशीद	१५
४.०	४.१ ते ४.४	औरंगजेब – उत्तराधिकाराचे युद्ध व राज्यारोहण; धार्मिक व दख्खन धोरण; मुघल प्रशासन; मुघल साम्राज्याचा न्हास	१५
		एकूण	६०

नोंद : विद्यापीठाच्या अभ्यासक्रम पत्रिकेत मॉड्यूल २ च्या घटकांना ३.१-३.४ व मॉड्यूल ३ च्या घटकांना ४.१-४.४ असे क्रमांक छापलेले दिसतात; या नोट्समध्ये सोयीसाठी ते २.१-२.४ व ३.१-३.४ असे क्रमाने दिले आहेत.

अभ्यासाचे नियोजन

- प्रत्येक मॉड्यूलनंतर दिलेल्या **स्वाध्याय प्रश्नांची** उत्तरे स्वतःच्या शब्दांत लिहून सराव करा.
- तारखा, युद्धे व महत्वाच्या व्यक्तींसाठी शेवटी दिलेला **कालक्रम तक्ता** वारंवार वाचा.
- दीर्घोत्तरी प्रश्नांसाठी मुद्दे – पार्श्वभूमी, घटना, कारणे, परिणाम, मूल्यमापन – असा क्रम ठेवा.
- संदर्भ ग्रंथ ग्रंथालयातून मिळवून मूळ वाचनही करा; हे नोट्स केवळ **सारांश** आहेत.

मॉड्यूल १ : मुघल साम्राज्याची स्थापना व पुनर्स्थापना

एकूण तासिका : १५ / घटक १.१ ते १.४

१.१ बाबराचे आगमन आणि पानिपतची पहिली लढाई (१५२६)

अ) भारताची राजकीय पार्श्वभूमी

सोळाव्या शतकाच्या प्रारंभी उत्तर भारतात दिल्ली सल्तनतचे लोदी घराणे सत्तेवर होते. सुलतान **इब्राहीम लोदी** (१५१७-१५२६) हा अहंकारी व कठोर स्वभावाचा होता. अफगाण अमीरांवर त्याने कडक नियंत्रण ठेवण्याचा प्रयत्न केल्यामुळे अनेक सरदार नाराज झाले. साम्राज्याचा विस्तृत भाग स्वतंत्रपणे वागत होता. पंजाबचा सुभेदार **दौलतखान लोदी** आणि इब्राहीमचा काका **आलमखान लोदी** यांनी काबूलचा शासक बाबर याला भारतावर स्वारी करण्याचे निमंत्रण दिले, असे समकालीन साधनांतून दिसते.

त्या वेळी उत्तर भारतात मेवाडचा राणा संग्रामसिंह (राणा संगी), बंगालचा नुसरतशाह, गुजरातचे सुलतान, माळव्याचे राज्य अशा अनेक सत्ता होत्या; दक्षिणेत बहमनी राज्याचे तुकडे होऊन अहमदनगर, बिदर, बेरार, विजापूर व गोवळकोंडा ही राज्ये उदयास आली होती, तर विजयनगर साम्राज्य तुंगभद्रेच्या दक्षिणेस प्रबळ होते. थोडक्यात, भारत राजकीयदृष्ट्या विखुरलेला होता आणि हीच बाब बाबराच्या पथ्यावर पडली.

ब) बाबराचा परिचय

- पूर्ण नाव : **जहीरुद्दीन मुहम्मद बाबर**; जन्म १४ फेब्रुवारी १४८३ (फरगना, मध्य आशिया).
- वडील उमरशेख मिर्झा (तैमूरलंगाचे वंशज); आई कुतलुग निगार खानम (चंगेझखानच्या वंशज). म्हणजेच बाबरात तुर्क व मंगोल अशा दोन्ही रक्ताचा संगम होता.
- वयाच्या अकराव्या-बाराव्या वर्षी (१४९४) फरगनाचा शासक झाला; समरकंद जिंकण्याचे प्रयत्न उझबेक नेता शैबानीखान याच्यामुळे अपयशी ठरले.
- १५०४ मध्ये **काबूल** आणि १५२२ मध्ये **कंदाहार** जिंकले. मध्य आशियात संधी संपल्यावर त्याने भारताकडे लक्ष वळविले.
- भारतावर त्याने १५१९ पासून लहान स्वाऱ्या केल्या (बाजौर, भेरा, सियालकोट इत्यादी); पाचवी व निर्णायक स्वारी १५२५-२६ मध्ये झाली.

क) पानिपतची पहिली लढाई – २१ एप्रिल १५२६

बाबर पंजाबमधून दिल्लीच्या दिशेने निघाला. दौलतखान लोदीचा विरोध त्याने सहज मोडला आणि पानिपतच्या मैदानावर इब्राहीम लोदीशी त्याची गाठ पडली. पारंपरिक अंदाजानुसार बाबराचे सैन्य सुमारे १२ ते १५ हजार तर इब्राहीमचे सैन्य सुमारे एक लाख आणि एक हजार होती असे होते (हे आकडे इतिहासकारांमध्ये चर्चेचा विषय आहेत).

घटक	तपशील
लढाईची तारीख व स्थळ	२१ एप्रिल १५२६ – पानिपत (हरियाणा)
पक्ष	बाबर विरुद्ध इब्राहीम लोदी
बाबराचे डावपेच	तुलुगमा (उजव्या-डाव्या बाजूने वेढा घालणारी चाल) व अराबा (दोरखंडाने बांधलेल्या गाड्यांची तटबंदी – ओटोमन/रुमी पद्धत)
तोफखाना	उस्ताद अली कुली व मुस्तफा हे तोफखान्याचे प्रमुख; बंदुका व तोफा यांचा भारतात प्रभावी वापर
निकाल	इब्राहीम लोदी रणांगणात मारला गेला; बाबर विजयी
तत्काळ परिणाम	दिल्ली व आग्रा ताब्यात; बाबराच्या नावे खुत्बा वाचला गेला; हुमायूनने आग्रा येथे लोदींचा खजिना हस्तगत केला

ड) विजयाची कारणे

- बाबराचा **तोफखाना** आणि संघटित सैनिकी शिस्त; इब्राहीमकडे प्रभावी तोफखाना नव्हता.
- तुलुगमा व अराबा या नव्या डावपेचांची रचना; बाबर स्वतः कुशल सेनानी होता.
- इब्राहीमचे अफगाण सरदारांशी वैर; सैन्यात एकजूट नव्हती आणि संख्येवर अति विश्वास.
- उत्तर भारतातील राजकीय फूट; राजपूत व अफगाण परस्परांशी लढत होते.

इ) पुढील संघर्ष व बाबराची सत्ता-स्थापना

लढाई	वर्ष	विरोधक	निकाल
खानवा	१६ मार्च १५२७	राणा संग्रामसिंह (मेवाड) व राजपूत संघ	बाबर विजयी; त्याने गाझी ही पदवी घेतली; मुस्लिमांवरील तमगा कर रद्द केला
चंदेरी	१५२८	मेदिनी राय (माळवा)	बाबर विजयी
घाघरा	१५२९	महमूद लोदी व बंगालचा नुसरतशाह (अफगाण)	बाबर विजयी; अफगाणांचा प्रतिकार निष्प्रभ

ई) बाबराचे मूल्यमापन

बाबर २६ डिसेंबर १५३० रोजी आग्रा येथे मरण पावला; त्याचे शव नंतर काबूल येथे दफन करण्यात आले. त्याने आत्मचरित्र **बाबरनामा** (तुझुक-ए-बाबरी) चगताई तुर्की भाषेत लिहिले. अब्दुर रहीम खानखाना याने ते अकबराच्या काळात फारसीत आणले आणि पुढे इंग्रजीत अँनेट बेव्हरिज यांनी भाषांतर केले. ग्रंथात निसर्ग, वनस्पती, प्राणी, भारतातील लोक, हवामान, बागा यांचे वास्तववादी वर्णन आहे. बाबराने भारतात मुघल साम्राज्याचा पाया

घातला; राजसत्तेची नवी संकल्पना (पादशाह) आणि तोफखान्यावर आधारित युद्धपद्धती आणली. तथापि त्याला प्रशासन बसवायला पुरेसा काळ मिळाला नाही.

परीक्षेसाठी सूत्र : पानिपत १५२६ – खानवा १५२७ – चंदेरी १५२८ – घाघरा १५२९ – मृत्यू १५३०.
तुलुगमा = वेढा घालणारी चाल; अराबा = गाड्यांची तटबंदी.

१.२ हुमायूनचा काळ – आव्हाने आणि वनवास

नासिरुद्दीन मुहम्मद हुमायून याचा जन्म १५०८ मध्ये काबूल येथे झाला. बाबराच्या मृत्यूनंतर ३० डिसेंबर १५३० रोजी तो आग्रा येथे गादीवर बसला. बाबराने भारतात सत्ता मिळवली होती, पण ती कच्च्या पायावर होती; हुमायूनला सुरुवातीपासूनच अनेक आव्हाने भेडसावली.

अ) हुमायूनसमोरील आव्हाने

- **भावंडांतील विभाजन :** बाबरच्या इच्छेनुसार काबूल-कंदाहार कामरानला, संभल अस्करीला, मेवात-अलवर हिंदालला मिळाले. यामुळे साम्राज्याची एकता भंगली आणि भावंडे सतत कुरापती करीत राहिली.
- **अफगाणांचा उठाव :** लोदींच्या पराभवानंतरही बिहार-बंगालमध्ये अफगाण सरदार प्रबळ होते; शेरखान (पुढील शेरशाह) हा त्यातील प्रमुख.
- **गुजरातचा बहादूरशाह :** माळवा व मेवाडवर प्रभाव वाढत होता आणि दिल्लीला आव्हान देत होता.
- **नवे व अस्थिर प्रशासन :** आर्थिक यंत्रणा, महसूल पद्धत व नियमित सैन्य यांचा अभाव.
- **स्वतःचे दुर्बल गुण :** हुमायून उदार, विद्याप्रेमी, पण विलासी व अफूचे सेवन करणारा; निर्णायक क्षणी चलबिचल करीत असे.

ब) महत्वाच्या घटना

वर्ष	घटना
१५३१	कालिंजरचा वेढा; शेरखानचे चुनारचे (१५३२) आव्हान
१५३२	दौरा (दादराह) येथे महमूद लोदीचा पराभव
१५३३	दिल्लीत दीनपनाह नगराची उभारणी
१५३५-३६	गुजरातवर स्वारी; बहादूरशाहचा पराभव (मांडू, चंपानेर), पण गुजरात लवकरच हातचा गेला
२६ जून १५३९	चौसाची लढाई – शेरखानकडून हुमायूनचा पराभव; शेरखानने शेरशाह हे नाव घेतले
१७ मे १५४०	कन्नौज (बिलग्राम)ची लढाई – हुमायूनचा निर्णायक पराभव; वनवास सुरू

क) वनवास (१५४०-१५५५)

कन्नौजनंतर हुमायून लाहोर, सिंध, मारवाड येथे आश्रयासाठी भटकला. मारवाडचा राव मालदेव याने मदत केली नाही. **अमरकोट** येथे राणा प्रसाद याच्या आश्रयाने त्याचा मुक्काम झाला. १५४१ मध्ये हुमायूनने **हमीदा बानू बेगम** हिच्याशी विवाह केला आणि १५ ऑक्टोबर १५४२ रोजी अमरकोट येथे **अकबराचा जन्म** झाला. अखेर तो इराणला गेला व **शाह तहमास्प** याच्याकडे आश्रय घेतला (१५४४). शहाने सुमारे बारा हजारांचे सैन्य दिले; त्याच्या मदतीने हुमायूनने १५४५ मध्ये कंदाहार व काबूल जिंकले आणि कामरानचा पराभव केला (कामरानला १५५३ मध्ये अंध करण्यात आले).

ड) अपयशाची कारणे

- भावंडांची फूट व कामरानचा स्वार्थ; शेरखानसारख्या कुशल शत्रूचा कमी अंदाज.
- चुकीचे प्राधान्यक्रम – शत्रू बळकट होत असताना हुमायून उत्सव-विलासात दंग (आग्रा-दिल्लीत).
- निर्णायक लढाईतील चुकीचे डावपेच (चौसा, कन्नौज) आणि सैन्यातील शिस्तीचा अभाव.

१.३ शेरशाह सूरीचा उदय आणि प्रशासकीय सुधारणा

अ) शेरशाहचा उदय

शेरशाहचे मूळ नाव **फरीद**. त्याचा जन्म सहसराम (बिहार) येथे हसन खान सूर या जहागीरदाराच्या घरी झाला. वाघ मारल्यामुळे बिहारच्या सुलतानाने त्याला **शेरखान** ही पदवी दिली. तो कुशल प्रशासक आणि चतुर राजकारणी होता. बिहार व बंगालवर सत्ता मिळवून त्याने चौसा (१५३९) आणि कन्नौज (१५४०) येथे हुमायूनचा पराभव केला आणि दिल्लीच्या तख्तावर बसून सूर घराण्याची सत्ता स्थापली. १५४५ मध्ये **कालिंजरच्या** वेढ्यात बारुदाच्या स्फोटात त्याचा मृत्यू झाला (२२ मे १५४५); त्याची कबर सहसराम येथे आहे. पुढे इस्लामशाह (१५४५-५३) सत्तेवर आला.

ब) शेरशाहची प्रशासकीय सुधारणा

शेरशाहचा राज्यकाळ अवघ्या पाच वर्षांचा (१५४०-४५) असला तरी त्याने आखलेली प्रशासकीय रचना इतकी भक्कम होती की पुढे अकबराने तिचा आधार घेतला. त्याच्या सुधारणांचा सारांश असा –

क्षेत्र	सुधारणा
केंद्र शासन	सुलतान सर्वोच्च; मदतीला चार खाती – दिवान-ए-वझारत (महसूल/अर्थ), दिवान-ए-अरिज (सैन्य), दिवान-ए-रसालत (धार्मिक/परराष्ट्र), दिवान-ए-इन्शा (राजाज्ञा लेखन)
प्रांतरचना	साम्राज्य सुमारे ४७ सरकार (विभाग) मध्ये विभागले; प्रत्येक सरकारात शिकदार-ए-शिकदारान (लष्करी/कायदा) व मुन्सिफ-ए-मुन्सिफान (दिवाणी/महसूल)

क्षेत्र	सुधारणा
परगणा	शिकदार, अमीन, फोतदार (खजिनदार) व दोन कारकून (हिंदी व फारसी लेखनासाठी)
महसूल	जमिनीची मोजणी (सिकंदरी गज); जमिनीचे उत्तम, मध्यम, निकृष्ट वर्गीकरण; सरासरी उत्पन्नाचा सुमारे एक-तृतीयांश वाटा सरकारला; रोख वा धान्यरूपात भरणा; शेतकऱ्यांना पट्टा व कबुलियत
सैन्य	घोड्यांना डाग (दाग), सैनिकांची ओळखपत्रे (चेहरा), रोख वेतन, छावण्या, मजबूत किल्ले; पारंपरिक अंदाजे दीड लाख घोडदळ
चलन	शुद्ध चांदीचा रुपया (सुमारे १७८ ग्रॅम) व तांब्याचा दाम; नाण्यांचे प्रमाणीकरण
रस्ते व सराया	सोनारगाव (बंगाल) ते सिंधू नदीपर्यंत ग्रँड ट्रंक रोड; सुमारे १७०० सराया; झाडे, विहिरी; सरायांतून डाक चौक्या (टपाल सेवा)
न्याय	काझी व मीर-ए-अदल; कठोर, पण निष्पक्ष न्याय; गुन्ह्यास स्थानिक प्रमुख जबाबदार
स्थापत्य	पुराना किल्ला व किला-ए-कुहना मशीद (दिल्ली), रोहतास किल्ला, सहसराम येथील स्वतःचा मकबरा

क) मूल्यमापन

शेरशाहने धर्माच्या आधारे भेदभाव मर्यादित ठेवून सर्व प्रजेशी न्यायाने वागण्याचा प्रयत्न केला. इतिहासकार शेरशाहला 'अकबराचा पूर्वसूरी' मानतात, कारण महसूल, सैन्य आणि चलन या क्षेत्रांतील अनेक व्यवस्था अकबराने सुधारून पुढे चालवल्या. शेरशाहच्या मृत्यूनंतर सूर घराण्यात कलह माजला आणि हुमायूनला पुनः संधी मिळाली.

लक्षात ठेवा : शेरशाह = ग्रँड ट्रंक रोड + रुपया + जमीन मोजणी + डाक चौक्या + दाग-चेहरा प्रणाली.

१.४ मुघल साम्राज्याची पुनर्स्थापना

शेरशाहनंतर इस्लामशाह (१५४५-५३) याचा काळ तुलनेने स्थिर राहिला, परंतु त्याच्या मृत्यूनंतर सूर सत्तेत यादवी माजली. अदिलशाह सूर, इब्राहीम सूर आणि सिकंदर सूर अशा दावेदारांत संघर्ष झाल्यामुळे सूर साम्राज्य तुकडे पडले. याच संधीचा लाभ घेण्यासाठी हुमायूनने भारतात पुनः प्रवेश केला.

अ) पुनर्स्थापनेचा क्रम

वर्ष	घटना
१५५४-५५	हुमायून सुमारे १५,००० सैन्यासह सिंधू ओलांडून पंजाबात; लाहोर काबीज
मे १५५५	माछीवाडा येथे अफगाण सरदारांचा पराभव
जून १५५५	सरहिंद येथे सिकंदर सूरचा निर्णायक पराभव; बैराम खान सेनापती

वर्ष	घटना
जुलै १५५५	हुमायून दिल्लीत; मुघल साम्राज्याची पुनर्स्थापना
जानेवारी १५५६	दिल्लीच्या शेर मंडल ग्रंथालयाच्या जिऱ्यावरून पडून हुमायूनचा मृत्यू
१४ फेब्रुवारी १५५६	कलानौर (पंजाब) येथे १३ वर्षांच्या अकबराचा राज्याभिषेक

ब) पुनर्स्थापनेची कारणे

- सूर साम्राज्यातील यादवी, अफगाण सरदारांतील गटबाजी आणि कमजोर उत्तराधिकारी.
- इराणच्या शाहकडून मिळालेले सैन्यबळ; बैराम खानसारखा कुशल सेनापती.
- वनवासातून हुमायूनने घेतलेला अनुभव – अमीरांवर नियंत्रण, भावंडांचा बंदोबस्त.
- मुघल अमीर व सैन्याची निष्ठा आणि एकसंघ संघटन.

क) परिणाम

- **इराणी प्रभाव** : हुमायूनबरोबर इराणी कलावंत, चित्रकार (मीर सय्यद अली, ख्वाजा अब्दुस्समद), सरदार व वास्तुकार भारतात आले; पुढे मुघल चित्रकला व स्थापत्य घडवण्यात त्यांचा वाटा मोठा.
- हुमायूनच्या मृत्यूनंतर अकबराच्या बालवयामुळे संकट – **हेमू (हेमचंद्र विक्रमादित्य)** याने ऑक्टोबर १५५६ मध्ये दिल्ली घेतली; यातून पानिपतची दुसरी लढाई घडली (पुढील मॉड्यूल).
- **हुमायूनचा मकबरा** (दिल्ली) – हमीदा बानू बेगमने उभारला; मुघल उद्यान-मकबरा स्थापत्याची सुरुवात.
- सूर प्रशासनाचा वारसा – शेरशाहच्या व्यवस्था मुघलांनी उचलून सुधारल्या.

स्वाध्याय – मॉड्यूल १

1. बाबराच्या पानिपतच्या पहिल्या लढाईतील विजयाची कारणे व परिणाम स्पष्ट करा. (दीर्घोत्तरी)
2. हुमायूनसमोरील आव्हाने व वनवासाचा आढावा घ्या. (दीर्घोत्तरी)
3. शेरशाह सूरीच्या प्रशासकीय सुधारणांचे विवेचन करा. (दीर्घोत्तरी)
4. मुघल साम्राज्याच्या पुनर्स्थापनेची कारणे सांगा. (दीर्घोत्तरी)
5. टीपा लिहा : तुलुगमा, खानवाची लढाई, चौसाची लढाई, ग्रँड ट्रंक रोड, बाबरनामा. (लघुत्तरी)

मॉड्यूल १ – लघुत्तरी प्रश्न व नमुना उत्तरे

प्रश्न : बाबराने भारतावर स्वारी का केली?

उत्तर : मध्य आशियात उझबेकांडून पराभव झाल्यामुळे बाबराला नवे राज्य हवे होते. भारतातील लोदी साम्राज्याची दुर्बलता, दौलतखान लोदी व आलमखान यांचे निमंत्रण आणि भारताचे संपन्न वैभव यामुळे त्याने भारताकडे लक्ष वळवले.

प्रश्न : खानवाच्या लढाईचे महत्त्व काय?

उत्तर : खानवा (१५२७) येथे राणा संग्याचा पराभव झाल्यामुळे राजपुतांची उत्तर भारतातील सत्ता-स्वप्ने संपली आणि मुघल साम्राज्याचा पाया पक्का झाला. बाबराने 'गाझी' ही पदवी धारण केली.

प्रश्न : हुमायून अपयशी का ठरला?

उत्तर : भावंडांचा अविश्वास, शेरखानसारखा चतुर प्रतिस्पर्धी, चौसा-कन्नौजमधील चुकीचे डावपेच आणि व्यक्तिगत विलासी स्वभाव ही प्रमुख कारणे होती.

प्रश्न : शेरशाहला 'अकबराचा पूर्वसूरी' का म्हणतात?

उत्तर : शेरशाहने महसूल मोजणी, चलन, रस्ते, सैन्याची दाग-चेहरा प्रणाली अशा अनेक व्यवस्था निर्माण केल्या; अकबराने त्या सुधारून स्वीकारल्या आणि विस्तारल्या.

प्रश्न : हुमायूनचे पुनरागमन कसे शक्य झाले?

उत्तर : सूर सत्तेतील यादवी आणि इराणच्या शाहकडून मिळालेली मदत यांमुळे १५५५ मध्ये सरहिंद येथे विजय मिळवून हुमायूनने दिल्ली पुन्हा काबीज केली.

प्रश्न : शेरशाहच्या गॅड ट्रंक रोडचे महत्त्व?

उत्तर : हा रस्ता सोनारगावपासून सिंधू नदीपर्यंत जात असे. व्यापार, सैन्यहालचाल आणि टपाल व्यवस्थेला त्यामुळे गती मिळाली; आजही ही रस्ता-परंपरा चालू आहे.

मुद्दा	बाबर	हुमायून	शेरशाह
कालखंड	१५२६-३०	१५३०-४०, १५५५-५६	१५४०-४५
प्रमुख लढाया	पानिपत, खानवा, घाघरा	चौसा, कन्नौज	चौसा, कन्नौज, कालिंजर
वैशिष्ट्य	तोफखाना, साम्राज्य-स्थापना	वनवास, पुनर्स्थापना	प्रशासन, महसूल, रस्ते
मृत्यू	१५३० आग्रा	१५५६ दिल्ली	१५४५ कालिंजर

मॉड्यूल १ – महत्वाच्या संज्ञा व उत्तराचा आराखडा

संज्ञा	अर्थ
तुलुगमा	सैन्याच्या डाव्या-उजव्या बाजूंनी शत्रूला वेढण्याची मध्य आशियाई चाल
अराबा	दोरखंडाने बांधलेल्या गाड्यांची तटबंदी; मागून तोफा-बंदुकधारी
खुत्बा	शुक्रवारच्या नमाजात शासकाच्या नावे वाचली जाणारी प्रार्थना – सार्वभौमत्वाचे प्रतीक
दीनपनाह	हुमायूनने दिल्लीत वसवलेले नगर (१५३३)
सरकार / परगणा	शेरशाहच्या काळातील प्रशासकीय विभाग
पट्टा व कबुलियत	शेतकऱ्याला मिळणारे जमीन-हक्काचे पत्र व त्याने दिलेले कर-भरणा कबुलीपत्र
दाग व चेहरा	घोड्यांना डाग देणे व सैनिकांची ओळख-नोंद (भ्रष्टाचार रोखण्यासाठी)

दीर्घोत्तरी प्रश्नाचा नमुना आराखडा

प्रश्न : शेरशाह सूरीच्या प्रशासकीय सुधारणांचे विवेचन करा.

- **प्रस्तावना :** शेरशाहचा उदय, कारकीर्द (१५४०-४५), दुर्दम्य इच्छाशक्ती.
- **केंद्र व प्रांत :** चार खाती; सरकार-परगणा रचना; अधिकारी व कार्ये.
- **महसूल :** मोजणी, वर्गीकरण, एक-तृतीयांश वाटा, पट्टा-कबुलियत.
- **सैन्य व चलन :** दाग-चेहरा, रोख वेतन; रुपया-दाम.
- **रस्ते-सराया-डाक :** ग्रँड ट्रंक रोड, सराया, गुप्तचर व टपाल.
- **मूल्यमापन :** अकबराचा पूर्वसूरी; अल्प कालावधी; मर्यादा (सरंजामशाही शासनाची चौकट कायम).
- **समारोप :** शेरशाहची रचना मुघलांनी स्वीकारल्याने त्याचे ऐतिहासिक महत्त्व कायम.

वस्तुनिष्ठ प्रश्न (MCQ) – सराव

क्र.	प्रश्न व पर्याय	उत्तर
1	पानिपतची पहिली लढाई कोणत्या वर्षी झाली? (अ) १५२६ (ब) १५५६ (क) १५२७ (ड) १५३९	(अ) १५२६
2	'तुलुगमा' म्हणजे काय? (अ) तोफ (ब) वेढा घालण्याची चाल (क) कर (ड) किल्ला	(ब)
3	बाबरनामा कोणत्या भाषेत लिहिला गेला? (अ) फारसी (ब) अरबी (क) चगताई तुर्की (ड) उर्दू	(क)
4	चौसाची लढाई कोणामध्ये झाली? (अ) बाबर-राणा संग (ब) हुमायून-शेरखान (क) अकबर-हेमू (ड) बाबर-इब्राहीम	(ब)
5	अकबराचा जन्म कोठे झाला? (अ) काबूल (ब) आग्रा (क) अमरकोट (ड) लाहोर	(क)
6	शेरशाहचे मूळ नाव काय होते? (अ) फरीद (ब) हसन (क) बहलोल (ड) सिकंदर	(अ)
7	ग्रँड ट्रंक रोड कोठून कोठे जात असे? (अ) सोनारगाव ते सिंधू (ब) दिल्ली ते मुंबई (क) आग्रा ते लाहोर (ड) पाटणा ते सुरत	(अ)
8	शेरशाहचा मृत्यू कोणत्या किल्ल्याच्या वेढ्यात झाला? (अ) चुनार (ब) रोहतास (क) कालिंजर (ड) मांडू	(क)
9	हुमायूनने दिल्लीत कोणते नगर वसवले? (अ) शाहजहानाबाद (ब) दीनपनाह (क) फतेहपूर (ड) सिरी	(ब)
10	सरहिंदची लढाई कोणाविरुद्ध झाली? (अ) सिकंदर सूर (ब) हेमू (क) कामरान (ड) बहादूरशाह	(अ)

मॉड्यूल २ : सम्राट अकबर

एकूण तासिका : १५ / घटक २.१ ते २.४

२.१ पानिपतची दुसरी लढाई आणि बैराम खानची पालकत्व-सत्ता

अ) अकबराचा परिचय

जलालुद्दीन मुहम्मद अकबर याचा जन्म १५ ऑक्टोबर १५४२ रोजी अमरकोट (सिंध) येथे झाला. वयाच्या तेराव्या वर्षी, १४ फेब्रुवारी १५५६ रोजी कलानौर येथे त्याचा राज्याभिषेक झाला. त्या वेळी साम्राज्य काबूल, पंजाब आणि दिल्लीच्या काही भागापुरतेच मर्यादित होते; प्रत्यक्ष सत्ता बैराम खानच्या हाती होती.

ब) पानिपतची दुसरी लढाई – ५ नोव्हेंबर १५५६

हुमायूनच्या मृत्यूनंतर सूर घराण्याचा सेनापती-मंत्री हेमू (हेमचंद्र विक्रमादित्य) याने आग्र्याचा ताबा घेतला आणि तर्दी बेगला हरवून ऑक्टोबर १५५६ मध्ये दिल्ली जिंकली. त्याने 'विक्रमादित्य' ही पदवी धारण केली. यावर बैराम खानने अकबराला घेऊन दिल्लीच्या दिशेने कूच केले.

घटक	तपशील
स्थळ व दिनांक	पानिपत; ५ नोव्हेंबर १५५६
पक्ष	मुघल (अली कुली खान शैबानी यांच्या नेतृत्वाखाली पुढची फळी; बैराम खान मागे) विरुद्ध हेमू
निर्णायक क्षण	हेमूच्या डोळ्यात बाण लागला; तो बेशुद्ध पडला, सैन्य बिथरले
निकाल	हेमू पकडला गेला व ठार करण्यात आला; मुघलांचा विजय
परिणाम	दिल्ली-आग्रा पुनः मुघलांकडे; अफगाण धोका कमी; अकबराचे राज्य सुरक्षित

क) बैराम खानचे पालकत्व (१५५६-१५६०)

बैराम खानला खान-ए-खानान व वकील ही पदे मिळाली. त्याने पंजाब, दिल्ली, आग्रा, जौनपूर, ग्वाल्हेर, अजमेर इत्यादी भाग मुघल सत्तेखाली आणले. परंतु तो शिया असल्याने आणि कठोर वृत्तीमुळे दरबारातील सुन्नी सरदारांना तो खटकत होता. अकबर वयात येताच १५६० मध्ये त्याने बैराम खानला पदच्युत केले व मक्केला जाण्याची आज्ञा दिली. वाटेत गुजरातमधील पाटण येथे एका अफगाणाने त्याचा खून केला (१५६१).

ड) 'पेटीकोट सरकार' (१५६०-६२)

बैराम खाननंतर काही काळ अकबरावर महम अंगा (दाईआई), तिचा मुलगा आधमखान आणि जीजी अंगा यांचा प्रभाव राहिला; याला 'पेटीकोट सरकार' किंवा हरम-दल असे म्हटले जाते. आधमखानने माळव्यात अत्याचार केले व दरबारात वजीर अतगाखानाचा खून केला;

अकबराने त्याला किल्ल्यावरून फेकून शिक्षा दिली (१५६२). त्यानंतर अकबराने स्वतः राज्यकारभार हाती घेतला. पुढे १५६४-६७ मध्ये उझबेक सरदारांचे बंड त्याने मोडून काढले.

२.२ साम्राज्यविस्तार आणि राजपूत धोरण

अ) प्रमुख मोहिमा

वर्ष	प्रदेश / मोहीम	महत्वाचे मुद्दे
१५६१	माळवा	बाजबहादूर पराभूत; आधमखान व पीर मुहम्मद यांचा सहभाग
१५६४	गढा-कटंगा (गोंडवन)	राणी दुर्गावती हिने नरई येथे असफखानाशी वीर लढत दिली; पराभवावर आत्मसमर्पण टाळून प्राणार्पण
१५६७-६८	चित्तोड	वेढ्यात जयमल व पता यांचा पराक्रम; राणा उदयसिंह माघारी गेला; किल्ला मुघलांकडे
१५६९	रणथंभोर, कालिंजर	राजपूत किल्ले ताब्यात
१५७२-७३	गुजरात	अकबराची जलद कूच; सुरत, अहमदाबाद ताब्यात
१५७४-७६	बंगाल-बिहार	दाऊद खान करानीचा पराभव (तुकारोई १५७५, राजमहाल १५७६)
१८ जून १५७६	हळदीघाटीची लढाई	मानसिंग व असफखान विरुद्ध महाराणा प्रताप; प्रताप मागे हटले, पण संघर्ष चालू राहिला
१५८१-८६	काबूल, काश्मीर	मिर्झा हकीमचा बंदोबस्त; १५८६ मध्ये काश्मीर विलीन
१५९१-९५	सिंध, ओरिसा, बलुचिस्तान, कंदाहार	उत्तर-पश्चिम सीमा सुरक्षित
१५९५-१६०१	दख्खन (अहमदनगर, खानदेश)	चांदबीबीचा प्रतिकार; १६०० मध्ये अहमदनगर पडले; १६०१ मध्ये असीरगड जिंकला

ब) राजपूत धोरण

अकबराची राजपूत नीती त्याच्या यशाचे प्रमुख सूत्र होती. त्याने बळाबरोबर मैत्रीचा मार्गही अवलंबला –

- **वैवाहिक संबंध** : १५६२ मध्ये आमेरचा राजा **भारमल** याच्या कन्येशी विवाह (पुढे जहांगीरची माता, मरियम-उझ-झमानी). अनेक राजपूत घराण्यांशी संबंध जोडले गेले.
- **उच्च पदे** : राजा **मानसिंग**, **भगवानदास**, **तोडरमल**, **बिरबल** यांना मनसबदारी; सेनापती, सुभेदार, दिवाण अशा पदांवर नेमणूक.
- **धार्मिक करांचे उच्चाटन** : १५६३ मध्ये तीर्थयात्रा कर व १५६४ मध्ये **जिझिया** रद्द.
- **अधीनता मान्य करणाऱ्यांना स्वायत्तता** : राजांना 'वतन' आणि अंतर्गत कारभारात स्वातंत्र्य.

- **विरोध करणाऱ्यांना शिक्षा** : मेवाडने नमते घेतले नाही; चित्तोड, रणथंभोरवर आक्रमण. १५७० च्या नागौर दरबारात मारवाडचा उदयसिंह (मोटा राजा), बिकानेर, जैसलमेर यांनी अधीनता स्वीकारली.

परिणामी राजपूत मुघल साम्राज्याचे तलवार-बाहू बनले आणि हिंदू-मुस्लिम सहकार्यावर आधारित नवी राजकीय संस्कृती आकारास आली.

क) प्रशासकीय सुधारणा (संक्षेपात)

- **मनसबदारी पद्धत** (सुमारे १५७०-७१) : प्रत्येक अधिकाऱ्याला **ज्ञात** (दर्जा) व **सवार** (घोडेस्वारांची संख्या) असा क्रमांक; १० ते ५००० पर्यंत मनसब, राजपुत्रांसाठी अधिक.
- **जमीन महसूल** : राजा तोडरमलची **झब्त / आईन-ए-दहसाला** (१५८०) – १० वर्षांच्या सरासरी उत्पन्न व किमतीवर आधारित कर; जमिनीची वर्गवारी (पोलज, परौती, छछर, बंजर).
- **सुभे** : साम्राज्य १२ (नंतर १५) सुभ्यांमध्ये विभागले; प्रत्येक सुभ्यात सुभेदार, दिवाण, बक्षी, कोतवाल.
- **ग्रंथ** : अबुल फजलचा **अकबरनामा** व **आईन-ए-अकबरी** (अकबरकालीन माहितीचा खजिना).

तथ्य : अकबराच्या काळातील विजयस्मारक **बुलंद दरवाजा** (फतेहपूर सिक्री) दख्खन विजयानंतर १६०१ च्या सुमारास बांधला गेला.

२.३ अकबराचे धार्मिक धोरण

अकबराची सुरुवात सनातन सुन्नी म्हणून झाली; पण वाढत्या वयाबरोबर तो धर्माच्या सार्वत्रिक तत्वांकडे वळला. त्याच्या धर्मधोरणाचे टप्पे असे –

कालखंड	पावले
१५६२-६४	युद्धकैद्यांना गुलाम करण्याची प्रथा बंद; तीर्थयात्रा कर (१५६३) व जिझिया (१५६४) रद्द
१५७५	फतेहपूर सिक्री येथे इबादतखाना (प्रार्थनागृह) – सुरुवातीला फक्त मुस्लिम उलेमांसाठी
१५७८	इबादतखाना सर्व धर्मांसाठी खुला – हिंदू पंडित, जैन (हिरविजयसूरी), पारशी (दस्तूर मेहेरजी राणा), ख्रिस्ती जेसुइट (रुडॉल्फ अँक्वाविवा, मॉन्सेराट) यांच्याशी चर्चा
१५७९	महजर (अचूकतेचा जाहीरनामा) – शेख मुबारकने तयार; धर्मवादात अकबराचा निर्णय अंतिम (इमाम-ए-आदिल)
१५८२	दीन-ए-इलाही / तौहीद-ए-इलाही

सुलह-ए-कुल (सर्वधर्मसमभाव)

अकबराच्या धर्मधोरणाचा गाभा **सुलह-ए-कुल** म्हणजे 'सर्वांशी शांतता' हा होता. कोणत्याही धर्माला श्रेष्ठ-कनिष्ठ न ठरवता राज्य सर्व प्रजेशी समान वागेल, ही त्याची धारणा होती. त्याच्या या विचारांवर सूफी परंपरा, भक्ती चळवळ, तसेच अबुल फजल व फैजी या विद्वानांचा प्रभाव होता.

इतर उपक्रम

- **भाषांतर विभाग** : महाभारताचे 'रज्ज्मनामा', रामायण, अथर्ववेद, लीलावती, राजतरंगिणी, हरिवंश इत्यादींचे फारसीत भाषांतर.
- **सामाजिक सुधारणा** : बालविवाहास निरुत्साह (किमान वय मुलींसाठी १४, मुलांसाठी १६ असा आदेश), विधवा पुनर्विवाहास मान्यता, जबरदस्तीचा सती-प्रतिबंध.
- **उदार दृष्टिकोन** : हिंदू मंदिरे व मठांना अनुदान; सर्व धर्मांच्या सणांत सहभाग.

२.४ दीन-ए-इलाही आणि त्याचे महत्त्व

१५८२ मध्ये अकबराने **दीन-ए-इलाही** (दैवी धर्म) ची घोषणा केली. हा नवा धर्म नव्हता, तर नीतिमूल्यांवर आधारित एक आध्यात्मिक पंथ/संघटना होती. त्यात सर्व धर्मांतील चांगल्या तत्वांना स्थान होते. अबुल फजल त्याचा प्रमुख पुरस्कर्ता होता; तर बदायुनी याने 'मुंतखब-उत-तवारीख' मध्ये त्यावर कठोर टीका केली.

अ) दीन-ए-इलाहीची वैशिष्ट्ये

- एकेश्वरवाद, सूर्य व अग्नी यांना प्रतीकात्मक आदर; सम्राटास गुरू मानणे.
- सभासद होण्यासाठी **रविवारी** अकबरासमोर दीक्षा; **शस्त** (चिन्ह) व **चरण** (पगडी-स्पर्श) विधी.
- सभासदाने **चार प्रकारचे त्याग** (संपत्ती, प्राण, सन्मान, धर्म) करण्याची शपथ घ्यावी.
- मांसाहाराचा त्याग, परस्परांना 'अल्लाहु अकबर' / 'जल्ल जलालुहू' असे अभिवादन.
- सभासद संख्या अत्यंत मर्यादित (सुमारे १८; त्यातील हिंदू सभासद फक्त बिरबल).

ब) महत्त्व व मूल्यमापन

- **सामाजिक ऐक्याचा प्रयत्न** : हिंदू-मुस्लिम सलोख्याचे प्रतीक.
- **राजकीय एकात्मता** : सम्राटाचे स्थान धर्मसत्तेपेक्षा उंच मानले गेले; उलेमांचे वर्चस्व कमी झाले.
- **मर्यादा** : तो सामान्य जनतेपर्यंत पोहोचला नाही; सम्राटनिष्ठेशी जोडलेला असल्याने अकबराबरोबरच संपला.
- **मतभेद** : व्हिन्सेंट स्मिथ याने याला 'अकबराचा मूर्खपणा' असे म्हटले; पण सतीश चंद्र, इरफान हबीब यांसारखे इतिहासकार हा राजकीय-सामाजिक एकात्मतेचा प्रयत्न मानतात.

अकबर २७ ऑक्टोबर १६०५ च्या सुमारास आग्रा येथे मरण पावला; त्याचा मकबरा **सिकंदरा** (आग्रा) येथे आहे. अकबराने मुघल साम्राज्याला भक्कम राजकीय, आर्थिक व सांस्कृतिक पाया दिला, म्हणूनच त्याला 'महान' ही उपाधी दिली जाते.

परीक्षेसाठी सूत्र : पानिपत-२ (१५५६) – चित्तोड (१५६८) – इबादतखाना (१५७५) – हळदीघाटी (१५७६) – महजर (१५७९) – दीन-ए-इलाही (१५८२) – असीरगड (१६०१) – मृत्यू (१६०५).

स्वाध्याय – मॉड्यूल २

- पानिपतची दुसरी लढाई व बैराम खानचे पालकत्व याचे विवेचन करा. (दीर्घोत्तरी)
- अकबराच्या राजपूत धोरणाची वैशिष्ट्ये व परिणाम सांगा. (दीर्घोत्तरी)
- अकबराच्या धार्मिक धोरणाचा सविस्तर आढावा घ्या. (दीर्घोत्तरी)
- दीन-ए-इलाही म्हणजे काय? त्याचे महत्त्व स्पष्ट करा. (दीर्घोत्तरी)
- टीपा लिहा : इबादतखाना, सुलह-ए-कुल, मनसबदारी, हळदीघाटीची लढाई, राणी दुर्गावती. (लघुत्तरी)

मॉड्यूल २ – लघुत्तरी प्रश्न व नमुना उत्तरे

प्रश्न : पानिपतच्या दुसऱ्या लढाईचे परिणाम सांगा.

उत्तर : हेमूचा पराभव होऊन दिल्ली व आग्रा मुघलांकडे आले, अफगाणांचे पुनरुत्थान थांबले आणि अकबराचे सिंहासन सुरक्षित झाले.

प्रश्न : अकबराने बैराम खानला का हटवले?

उत्तर : बैराम खानचे कठोर वर्तन, सुन्नी सरदारांचा विरोध आणि अकबराची स्वतः राज्य चालवण्याची इच्छा यामुळे १५६० मध्ये त्याला पदच्युत केले गेले.

प्रश्न : हळदीघाटीच्या लढाईचे महत्त्व?

उत्तर : मानसिंग व महाराणा प्रताप यांच्यातील १५७६ च्या लढाईत मुघलांचा तात्कालिक विजय झाला, पण प्रतापने गनिमी काव्याने संघर्ष चालू ठेवला; मेवाडच्या स्वातंत्र्यप्रेमाचे ते प्रतीक ठरले.

प्रश्न : महजर म्हणजे काय?

उत्तर : १५७९ मध्ये शेख मुबारकने तयार केलेला जाहीरनामा, ज्यात धार्मिक वादात सम्राटाचा निर्णय अंतिम मानला गेला; यामुळे उलेमांचा प्रभाव कमी झाला.

प्रश्न : अकबराच्या धार्मिक धोरणाची प्रेरणा काय?

उत्तर : सूफी विचार, भक्ती चळवळ, राजकीय एकात्मतेची गरज आणि अबुल फजल-फैजी यांचे उदार तत्त्वज्ञान.

प्रश्न : दीन-ए-इलाही अयशस्वी का ठरला?

उत्तर : तो अभिजनांपुरता मर्यादित, सम्राटनिष्ठेवर आधारित आणि जनमानसात न रुजलेला होता; अकबरानंतर त्याला कोणताही वारसदार मिळाला नाही.

मुद्दा	शेरशाह	अकबर
महसूल	जमीन मोजणी, एक-तृतीयांश वाटा	झब्त / आईन-ए-दहसाला (तोडरमल)

मुद्दा	शेरशाह	अकबर
सैन्य	दाग व चेहरा	मनसबदारी + दाग-चेहरा
धार्मिक दृष्टिकोन	तुलनेने सहिष्णू	सुलह-ए-कुल, जिझिया रद्द
प्रशासन	सरकार-परगणा	सुभा-सरकार-परगणा

मॉड्यूल २ – महत्वाच्या संज्ञा व उत्तराचा आराखडा

संज्ञा	अर्थ
खान-ए-खानान	सरदारांचा सरदार – बैराम खानला दिलेली पदवी
इबादतखाना	फतेहपूर सिक्री येथील धर्मचर्चा-गृह (१५७५)
महजर	धर्मवादात सम्राटाचा निर्णय अंतिम मानणारा जाहीरनामा (१५७९)
सुलह-ए-कुल	सर्वांशी शांतता – सर्वधर्मसमभावाची नीती
झात व सवार	मनसबदाराचा वैयक्तिक दर्जा व पोसावयाच्या घोडेस्वारांची संख्या
झब्त	तोडरमलची जमीन मोजणी व रोख कर आकारणीची पद्धत
रज्मनामा	महाभारताचे फारसी भाषांतर

दीर्घोत्तरी प्रश्नाचा नमुना आराखडा

प्रश्न : अकबराच्या राजपूत धोरणाची वैशिष्ट्ये सांगा.

- **प्रस्तावना :** राजपुतांचे लष्करी-राजकीय महत्त्व; अकबराचा दूरदर्शी दृष्टिकोन.
- **सामंजस्य :** वैवाहिक संबंध (भारमल), मनसबदारी (मानसिंह, भगवानदास, तोडरमल).
- **करसवलती :** तीर्थयात्रा कर व जिझिया रद्द.
- **बळाचा वापर :** चित्तोड, रणथंभोर; मेवाडचा प्रतिकार (राणा प्रताप, हळदीघाटी).
- **परिणाम :** मुघल साम्राज्याला स्थैर्य; हिंदू-मुस्लिम सहकार्य; संस्कृतीसंगम.
- **मूल्यमापन :** तडजोडीचे धोरण दीर्घकाळ टिकले; औरंगजेबाच्या काळात ढासळले.

वस्तुनिष्ठ प्रश्न (MCQ) – सराव

क्र.	प्रश्न व पर्याय	उत्तर
1	पानिपतची दुसरी लढाई कोणाकोणात झाली? (अ) अकबर-हेमू (ब) बाबर-लोदी (क) हुमायून-शेरशाह (ड) अकबर-प्रताप	(अ)
2	बैराम खानचा खून कोठे झाला? (अ) दिल्ली (ब) पाटण (गुजरात) (क) मक्का (ड) आग्रा	(ब)
3	गोंडवनची राणी कोण होती जिने अकबराशी लढा दिला? (अ) दुर्गावती (ब) चांदबीबी (क) नूरजहां (ड) जोधाबाई	(अ)
4	चित्तोडचा वेढा कोणत्या वर्षी झाला? (अ) १५६८ (ब) १५७६ (क) १५८२ (ड) १५९५	(अ)

क्र.	प्रश्न व पर्याय	उत्तर
5	हळदीघाटीची लढाई कोणाविरुद्ध झाली? (अ) महाराणा प्रताप (ब) राणा संग्ता (क) मालदेव (ड) उदयसिंह	(अ)
6	इबादतखाना कोठे उभारला? (अ) आग्रा (ब) फतेहपूर सिक्री (क) दिल्ली (ड) लाहोर	(ब)
7	अकबराने जिझिया कधी रद्द केला? (अ) १५६४ (ब) १५७५ (क) १५८२ (ड) १५९०	(अ)
8	दीन-ए-इलाहीचा एकमेव हिंदू सभासद कोण? (अ) तोडरमल (ब) बिरबल (क) मानसिंह (ड) भगवानदास	(ब)
9	'अकबरनामा' कोणी लिहिला? (अ) बदायुनी (ब) अबुल फजल (क) फैजी (ड) तानसेन	(ब)
10	दहसाला पद्धत कोणाशी संबंधित? (अ) शेरशाह (ब) तोडरमल (क) बैराम (ड) असफखान	(ब)

मॉड्यूल ३ : जहांगीर आणि शाहजहान

एकूण तासिका : १५ / घटक ३.१ ते ३.४

३.१ जहांगीर आणि नूरजहांचा प्रभाव

अ) जहांगीरचा परिचय व राज्यारोहण

नुरुद्दीन मुहम्मद जहांगीर (राजपुत्र सलीम) याचा जन्म ३० ऑगस्ट १५६९ रोजी फतेहपूर सिक्री येथे झाला; शेख सलीम चिश्तीच्या आशीर्वादाने झालेला पुत्र म्हणून त्याला 'सलीम' नाव दिले गेले. अकबराच्या उत्तरार्धात सलीमने १५९९-१६०४ दरम्यान बंड केले; अबुल फजलचा खून (१६०२) बीरसिंग बुंदेला याने सलीमच्या सांगण्यावरून केला, असे मानले जाते. अकबराच्या मृत्यूनंतर २४ ऑक्टोबर १६०५ रोजी आग्रा येथे तो गादीवर बसला आणि जहांगीर बादशाह गाझी ही पदवी घेतली.

ब) जहांगीरच्या कारकिर्दीतील प्रमुख घटना

वर्ष	घटना
१६०५	राज्यारोहण; न्यायासाठी जंजीर-ए-अदल (न्यायाची साखळी) आणि बारा नियमांचे फर्मान (दस्तूर-उल-अमल)
१६०६	खुस्रौचे बंड; शीख गुरू अर्जुनदेव यांना शिक्षा (त्यांचा मृत्यू) – शीख-मुघल संबंध ताणले
१६०८-११	इंग्रज कप्तान हॉकिन्स दरबारात (१६०८)
१६११	नूरजहांशी विवाह
१६१५	मेवाडचा राणा अमरसिंह मुघल अधीनता स्वीकारतो (राजपुत्र खुर्रमच्या मोहिमेनंतर)
१६१५-१८	इंग्रज राजदूत सर थॉमस रो यांचे आगमन; सुरत येथे व्यापारी सवलती
१६२०	कांगडा किल्ला जिंकला
१६२२	इराणच्या शाहकडून कंदाहार गमावले; खुर्रमचे बंड (१६२२-२५)
१६२६	महाबतखानाचे बंड – जहांगीर व नूरजहां झेलमजवळ काही काळ ताब्यात
१६२७	काश्मीरहून परतताना राजौरीजवळ मृत्यू; लाहोरजवळ शाहदरा येथे दफन

जहांगीर कला, निसर्ग आणि चित्रकलेचा चाहता होता. त्याच्या काळात उस्ताद मन्सूर, बिशनदास, अबुल हसन यांसारखे चित्रकार भरभराटीला आले; मुघल चित्रकला शिखरावर पोहोचली. त्याचे आत्मचरित्र तुझुक-ए-जहांगीरी हे महत्वाचे ऐतिहासिक साधन आहे. दख्खनमध्ये त्याला मलिक अंबरच्या प्रतिकारापुढे फारसे यश मिळाले नाही.

क) नूरजहांचा प्रभाव

मेहरुन्निसा हिचा जन्म इराणी कुटुंबात झाला; तिचे वडील मिर्झा गयासबेग (इतिमाद-उद-दौला) हे जहांगीरचे वजीर होते. तिचा पहिला पती शेर अफगाण १६०७ मध्ये बंगालमध्ये मारला गेला. १६११ मध्ये जहांगीरशी विवाह झाल्यावर तिला 'नूरमहल', नंतर **नूरजहां** (जगाचा प्रकाश) ही पदवी मिळाली. जहांगीरच्या प्रकृतीमुळे व मद्य-अफूच्या सवयीमुळे तिने प्रत्यक्ष राज्यकारभारात मोठी भूमिका बजावली.

- **जुंटा (गट) :** नूरजहां, तिचे वडील इतिमाद-उद-दौला, भाऊ **असफखान** आणि राजपुत्र **खुर्रम** यांचा प्रभावशाली गट; दरबारातील नेमणुका या गटाच्या हाती.
- **शाही अधिकार :** तिच्या नावाने फर्माने निघत; नाण्यांवर जहांगीरबरोबर तिचे नाव; 'झरोखा दर्शन' व दरबारात प्रभाव.
- **वैवाहिक संबंध :** असफखानची कन्या **अर्जुमंद बानू (मुमताज महल)** हिचा खुर्रमशी विवाह (१६१२); नूरजहांची कन्या लाडली बेगमचा विवाह राजपुत्र शहरयारशी – यामुळे उत्तराधिकारासाठी चुरस.
- **पतन :** १६२१-२२ नंतर खुर्रम व नूरजहांत वैर; महाबतखानचे बंड (१६२६). जहांगीरच्या मृत्यूनंतर असफखानने शहरयारचा पराभव केला व खुर्रमला गादीवर बसवले.
- **कला-स्थापत्य योगदान :** आग्रा येथे पित्याचा मकबरा (**इतिमाद-उद-दौलाचा मकबरा**, १६२२-२८; संगमरवरी, पिएत्रा ड्यूरा), अनेक बागा व अत्तर (गुलाबाचे अत्तर) निर्मिती.

इतिहासकारांचे मत : काही इतिहासकार (बेनी प्रसाद) तिचा प्रभाव प्रशासनावर नकारात्मक मानतात; आधुनिक अभ्यासक (उदा. रूबी लाल, सतीश चंद्र) तिच्या राजकीय कौशल्यावर भर देतात.

३.२ शाहजहानचा काळ – प्रशासकीय स्थैर्य आणि सुवर्णयुग

अ) शाहजहानचा परिचय

शिहाबुद्दीन मुहम्मद खुर्रम (शाहजहान) याचा जन्म ५ जानेवारी १५९२ रोजी लाहोर येथे झाला; आई मारवाडची राजकन्या जगत गोसावी (मानमती). १६२८ मध्ये उत्तराधिकारासाठी झालेल्या संघर्षात असफखानच्या मदतीने त्याने शहरयार, दावरबक्श यांना दूर केले आणि फेब्रुवारी १६२८ मध्ये आग्रा येथे राज्याभिषेक झाला. त्याने 'साहिब-ए-किरान-ए-सानी' ही पदवी धारण केली.

ब) प्रशासकीय स्थैर्य

- **मनसबदारी :** पगाराच्या तुटवड्याने **मासिक पद्धत** (सिहबंदी) – मनसबदारांना काही महिन्यांचेच सैन्य ठेवावे लागे; जहागिर्यांतील अवास्तव उत्पन्न-अंदाज.
- **महसूल :** दख्खनमध्ये **मुर्शिद कुली खान** याने झब्त पद्धत राबवली (१६३६ पासून); महसूल दर साधारण उत्पन्नाचा निम्मा-पर्यंत गेला असे संदर्भ आहेत; शेतकऱ्यांवर वाढता बोजा.

- **शांतता व सुव्यवस्था :** बुंदेला (जुझारसिंह, १६३५), खानजहान लोदीचे बंड (१६२९-३१), पोर्तुगीज हुगळी (१६३२) यांचा बंदोबस्त.
- **राजधानी :** १६४८ मध्ये **शाहजहानाबाद** (जुनी दिल्ली) नवी राजधानी; मयूर सिंहासन (तख्त-ए-ताऊस) १६३५ – खर्च सुमारे एक कोटी रुपये असे अंदाज.

मध्य आशियातील **बल्ख-बदख्शान** मोहीम (१६४६-४७) आणि कंदाहारच्या अयशस्वी मोहिमा (१६४९, १६५२, १६५३) यांनी साम्राज्याच्या तिजोरीवर प्रचंड ताण आणला, हे त्याच्या कारकिर्दीचे दुर्बल अंग होते. सप्टेंबर १६५७ मध्ये आजारी पडल्यावर उत्तराधिकारासाठी युद्ध झाले आणि औरंगजेबाने त्याला आग्याच्या किल्ल्यात कैद केले; २२ जानेवारी १६६६ रोजी तेथेच त्याचा मृत्यू झाला.

क) 'सुवर्णयुग' – वास्तव की अतिशयोक्ती?

क्षेत्र	योगदान
स्थापत्य	ताजमहाल, लाल किल्ला, जामा मशीद, मोती मशीद, शालिमार बाग (लाहोर, १६४९), वझीर खान मशीद (लाहोर)
चित्रकला व सुलेखन	दरबारी चित्रे, पिएत्रा ड्युरा डिझाइन्स, सुलेखन
साहित्य	अब्दुल हमीद लाहोरी – पादशाहनामा ; इनायत खान – शाहजहाननामा
तत्त्वज्ञान	दारा शुकोह – *मजमा-उल-बहरैन* (हिंदू-इस्लाम तत्वांचा संगम); उपनिषदांचे भाषांतर (*सिरे-ए-अकबर*)
परदेशी प्रवासी	टॅव्हर्निए, बर्नियर, मनुची, पीटर मुंडी – वैभव व गरिबी, दोन्हीची नोंद

शाहजहानच्या काळातील कला व वैभव यामुळे त्याला 'सुवर्णयुग' म्हटले जाते. मात्र शेतकऱ्यांवरील कराचा बोजा, तिजोरीवरील ताण, जहागिरी-संकट यामुळे इरफान हबीबसारखे इतिहासकार हे वैभव सामान्य जनतेच्या खर्चावर उभे असल्याचे दाखवतात. त्यामुळे 'सुवर्णयुग' ही संज्ञा मुख्यत्वे दरबारी कला-स्थापत्याच्या संदर्भात योग्य ठरते.

३.३ दख्खन धोरण

अ) मुघलांची दख्खनविषयक भूमिका – पार्श्वभूमी

दख्खनमधील अहमदनगर (निजामशाही), विजापूर (आदिलशाही), गोवळकोंडा (कुतुबशाही), बिदर व बेरार ही राज्ये सुपीक प्रदेश, संपन्न बंदरे आणि हिऱ्यांच्या खाणींमुळे मुघलांना आकर्षित करित. अकबरापासून दख्खनवरील मुघल हस्तक्षेप सुरू झाला (१६०० मध्ये अहमदनगर, १६०९ मध्ये असीरगड).

ब) जहांगीरच्या काळातील दख्खन

जहांगीरच्या काळात निजामशाहीचा वजीर **मलिक अंबर** (हबशी) याने गनिमी काव्याचे तंत्र (बर्गी-गिरी) वापरून मुघलांना रोखले. त्याने मराठा सरदार (शहाजी भोसले, लखुजी जाधव

इत्यादी) सैन्यात घेतले. १६२४ मध्ये **भातवडीची लढाई** (अहमदनगरजवळ) मलिक अंबर आणि आदिलशाही सैन्याने जिंकली. नवी राजधानी खडकी (नंतरचे औरंगाबाद) त्याने वसवली. १६२६ मध्ये मलिक अंबर मरण पावला.

क) शाहजहानचे दख्खन धोरण

वर्ष	घटना / परिणाम
१६३०-३३	निजामशाहीचा वजीर फतेहखान; दौलताबाद किल्ल्याचा वेढा; १६३३ मध्ये निजामशाही समाप्त; शेवटचा सुलतान हुसेनशाह ग्वाल्हेरला कैद
१६३३-३६	शहाजी भोसले यांचा मुघलांशी संघर्ष (त्यांनी निजामशाहीचा वारसा चालवण्याचा प्रयत्न केला)
१६३६	आदिलशाहीशी करार – शहाजी राजे आदिलशाहीत; कुतुबशाहीशी करार – शाहजहानच्या नावे खुत्बा, वार्षिक नजराणा
१६३६-४४	औरंगजेब पहिल्यांदा दख्खनचा सुभेदार (मुख्यालय औरंगाबाद); सुभ्यांचे संघटन
१६५२-५७	औरंगजेब दुसऱ्यांदा सुभेदार; मुर्शिद कुली खानच्या महसूल-सुधारणा; मीर जुमलाच्या मदतीने गोवळकोंडा-विजापूरवर दबाव
१६५७	आदिलशाहीवर स्वारी (बिदर, कल्याणी) – उत्तराधिकार-युद्धामुळे अर्धवट

शाहजहानच्या धोरणाचा सारांश – निजामशाही संपवणे, आदिलशाही-कुतुबशाहीला मांडलिक बनवणे आणि दख्खनमधील महसूल-प्रशासन संघटित करणे. परंतु या धोरणामुळे शहाजीराजे आणि पुढे शिवाजी महाराजांसारख्या नव्या शक्तीला उदयासाठी संधी मिळाली, हे महत्वाचे ऐतिहासिक निरीक्षण आहे.

३.४ स्थापत्य कला – ताजमहाल, लाल किल्ला, जामा मशीद

शाहजहानचा काळ मुघल स्थापत्याचे शिखर मानला जातो. त्याच्या वास्तूंची वैशिष्ट्ये – संगमरवराचा वापर, पिएत्रा ड्युरा (रत्नजडित कोरीव काम), दुहेरी घुमट, कमानी, चारबाग रचना, सममिती.

अ) ताजमहाल (आग्रा)

- पत्नी **मुमताज महल** हिच्या स्मरणार्थ (१६३१ मध्ये बुज्हाणपूर येथे प्रसूतीदरम्यान निधन) यमुनेकाठी उभारला; बांधकाम १६३२ ते सुमारे १६५३.
- मुख्य वास्तुविशारद म्हणून परंपरेने **उस्ताद अहमद लाहोरी** यांचे नाव घेतले जाते; मकराना (राजस्थान) येथील पांढरा संगमरवर वापरला.
- मध्यवर्ती घुमट, चार मिनार, चारबाग उद्यान, मशीद व मेहमानखाना (जवाब); कुराणातील आयतींचे सुलेखन.
- **युनेस्को जागतिक वारसा स्थळ** (१९८३).

ब) लाल किल्ला (दिल्ली) – किला-ए-मुबारक

- १६३९ ते १६४८ दरम्यान शाहजहानाबादमध्ये उभारला; लाल वाळूचा दगड.
- मुख्य भाग – लाहोरी दरवाजा, दिवाण-ए-आम, दिवाण-ए-खास, रंगमहल, मोती मशीद.
- दिवाण-ए-खासमध्ये मयूर सिंहासन ठेवले गेले होते; वास्तूला दिल्लीचे 'राजकीय हृदय' मानले जाते.
- युनेस्को जागतिक वारसा स्थळ (२००७).

क) जामा मशीद (दिल्ली) – मस्जिद-ए-जहानुमा

- १६५० ते १६५६ दरम्यान बांधली; भारतातील सर्वात मोठ्या मशिदींपैकी एक.
- लाल वाळूचा दगड व पांढरा संगमरवर; तीन घुमट, दोन उंच मिनार, भव्य प्रांगण.
- दिल्लीचे धार्मिक केंद्र; आख्यातही जामा मशीद (१६४८, जहांगीर बेगम) बांधली गेली.

ड) अन्य वास्तू व तुलना

सम्राट	वास्तू	वैशिष्ट्य
बाबर	आराम बाग (आग्रा)	चारबाग उद्यानाची सुरुवात
हुमायून/अकबर	हुमायूनचा मकबरा; फतेहपूर सिक्री; आग्रा किल्ला	लाल वाळूचा दगड; हिंदू-इस्लामी मिश्र शैली
जहांगीर	इतिमाद-उद-दौलाचा मकबरा	संगमरवर व पिएत्रा ड्युरा
शाहजहान	ताजमहाल, लाल किल्ला, जामा मशीद	संगमरवर, भव्यता, सममिती, नाजूक कोरीवकाम

टिप : अकबर = लाल दगड व मिश्र शैली; शाहजहान = पांढरा संगमरवर व पिएत्रा ड्युरा.

स्वाध्याय – मॉड्यूल ३

1. जहांगीरच्या कारकिर्दीत नूरजहानाच्या प्रभावाचे मूल्यमापन करा. (दीर्घोत्तरी)
2. शाहजहानचा काळ 'सुवर्णयुग' होता का? चर्चा करा. (दीर्घोत्तरी)
3. जहांगीर व शाहजहान यांच्या दख्खन धोरणाचा आढावा घ्या. (दीर्घोत्तरी)
4. शाहजहानच्या स्थापत्यकलेवर निबंध लिहा. (दीर्घोत्तरी)
5. टीपा लिहा : मलिक अंबर, भातवडीची लढाई, जंजीर-ए-अदल, मयूर सिंहासन, इतिमाद-उद-दौलाचा मकबरा. (लघुत्तरी)

मॉड्यूल ३ – लघुत्तरी प्रश्न व नमुना उत्तरे

प्रश्न : जहांगीरच्या न्यायव्यवस्थेची वैशिष्ट्ये?

उत्तर : आग्राच्या किल्ल्यापासून यमुनेकाठच्या स्तंभापर्यंत जंजीर-ए-अदल बसवली, ज्याद्वारे कोणताही पीडित थेट सम्राटाकडे न्याय मागू शके. बारा नियमांचे फर्मान जारी करून कर, लाचखोरी, रस्ते यांसंबंधी सुधारणा केल्या.

प्रश्न : नूरजहानचे राजकीय स्थान सांगा.

उत्तर : सम्राज्ञी म्हणून तिने फर्माने काढली, नाण्यांवर नाव कोरले आणि दरबारात निर्णायक भूमिका बजावली. तिच्या गटाने (जुंटा) १६२० च्या सुमारास प्रशासनावर पकड ठेवली.

प्रश्न : जहांगीरच्या काळातील चित्रकलेचे वैशिष्ट्य?

उत्तर : व्यक्तिचित्रे, प्राणी-पक्षी व निसर्गचित्रे यांतील बारकावे; मन्सूर, बिशनदास व अबुल हसन हे प्रमुख चित्रकार; दरबारी जीवनाचे वास्तववादी चित्रण.

प्रश्न : शाहजहानने दख्खनमध्ये कोणते धोरण राबवले?

उत्तर : निजामशाही संपवून आदिलशाही-कुतुबशाहीला मांडलिक बनवले; औरंगजेबामार्फत महसूल-प्रशासन संघटित केले.

प्रश्न : ताजमहालाची वैशिष्ट्ये?

उत्तर : संगमरवरी वास्तू, पिएत्रा ड्यूरा, चारबाग उद्यान, सममिती आणि चार मिनार; मुघल स्थापत्याचे सर्वोच्च रूप आणि जागतिक वारसा.

प्रश्न : शाहजहानच्या काळातील आर्थिक ताण का वाढला?

उत्तर : भव्य बांधकामे, बल्ख-कंदाहार मोहिमा आणि जहागिरी-संकट यामुळे तिजोरीवर ताण आला आणि शेतकऱ्यांवर करांचा भार वाढला.

मुद्दा	जहांगीर	शाहजहान
कालखंड	१६०५-२७	१६२८-५८
वैशिष्ट्य	चित्रकला, न्यायदान, नूरजहांचा प्रभाव	भव्य स्थापत्य, मयूर सिंहासन
दख्खन	मलिक अंबरचा प्रतिकार	निजामशाहीचा अंत, तह
शेवट	महाबतखानचे बंड; मृत्यू १६२७	उत्तराधिकार युद्ध; कैद, मृत्यू १६६६

मॉड्यूल ३ – महत्वाच्या संज्ञा व उत्तराचा आराखडा

संज्ञा	अर्थ
जंजीर-ए-अदल	न्याय मागण्यासाठी सम्राटापर्यंत पोहोचण्याची सोन्याची साखळी (जहांगीर)
जुंटा	नूरजहां, इतिमाद-उद-दौला, असफखान व खुर्रम यांचा सत्ता-गट
पिएत्रा ड्यूरा	संगमरवरात रत्ने जडवण्याची कला
पादशाहनामा	शाहजहानच्या कारकिर्दीचे अधिकृत इतिहासलेखन
तख्त-ए-ताऊस	शाहजहानचे मयूर सिंहासन (१६३५)
शाहजहानाबाद	शाहजहानने वसवलेली दिल्लीची नवी राजधानी (१६४८)
बर्गी-गिरी	मलिक अंबरचे गनिमी युद्धतंत्र

दीर्घोत्तरी प्रश्नाचा नमुना आराखडा

प्रश्न : शाहजहानचा काळ मुघलांचे सुवर्णयुग होता का?

- **प्रस्तावना :** 'सुवर्णयुग' संकल्पना; शाहजहानचे साम्राज्य सर्वाधिक संपन्न.
- **बाजू :** वास्तुकला (ताजमहाल, लाल किल्ला), शांतता, साहित्य, चित्रकला, दारा शुकोहचे तत्वज्ञान.
- **विरुद्ध मुद्दे :** कराचा बोजा, जहागिरी-संकट, बल्ख-कंदाहार मोहिमांचा खर्च, उत्तराधिकार युद्ध.
- **इतिहासकारांचे मत :** हबीब, सतीश चंद्र यांची समीक्षा.
- **निष्कर्ष :** कला-स्थापत्याच्या संदर्भात 'सुवर्णयुग', पण आर्थिक संदर्भात मर्यादित.

वस्तुनिष्ठ प्रश्न (MCQ) – सराव

क्र.	प्रश्न व पर्याय	उत्तर
1	जहांगीरचे मूळ नाव काय? (अ) खुर्रम (ब) सलीम (क) मुराद (ड) दानियाल	(ब)
2	नूरजहांचे मूळ नाव? (अ) मेहरुन्निसा (ब) मुमताज (क) जहांगीरा (ड) लाडली	(अ)
3	जंजीर-ए-अदल कोणी बसवली? (अ) अकबर (ब) जहांगीर (क) शाहजहान (ड) औरंगजेब	(ब)
4	भातवडीची लढाई कोणत्या वर्षी? (अ) १६०० (ब) १६२४ (क) १६३३ (ड) १६३६	(ब)
5	निजामशाहीचा अंत कधी झाला? (अ) १६३३ (ब) १६२४ (क) १६५७ (ड) १६८६	(अ)
6	ताजमहाल कोणाच्या स्मरणार्थ? (अ) नूरजहां (ब) मुमताज महल (क) जहांगीरा (ड) हमीदा बानू	(ब)
7	लाल किल्ला कोणत्या शहरात आहे? (अ) आग्रा (ब) दिल्ली (क) लाहोर (ड) अजमेर	(ब)
8	'मजमा-उल-बहरैन' चा लेखक कोण? (अ) औरंगजेब (ब) दारा शुकोह (क) शुजा (ड) अबुल फजल	(ब)
9	जामा मशीद (दिल्ली) कोणाच्या काळात बांधली? (अ) अकबर (ब) जहांगीर (क) शाहजहान (ड) औरंगजेब	(क)
10	मलिक अंबर कोणत्या राज्याचा वजीर होता? (अ) अहमदनगर (ब) विजापूर (क) गोवळकोंडा (ड) बिदर	(अ)

मॉड्यूल ४ : औरंगजेब

एकूण तासिका : १५ / घटक ४.१ ते ४.४

४.१ उत्तराधिकाराचे युद्ध आणि औरंगजेबाचे राज्यारोहण

अ) औरंगजेबाचा परिचय

मुहिउद्दीन मुहम्मद औरंगजेब याचा जन्म ३ नोव्हेंबर १६१८ रोजी दाहोद (गुजरात) येथे झाला. तो शाहजहान व मुमताज महल यांचा तिसरा पुत्र. दख्खनचा सुभेदार (१६३६-४४, १६५२-५७), गुजरात व मुलतानचा सुभेदार म्हणून त्याने प्रशासन व युद्धाचा अनुभव घेतला. तो धार्मिक, शिस्तप्रिय आणि कठोर राज्यकर्ता होता.

ब) उत्तराधिकार युद्धाची कारणे

- मुघलांत ज्येष्ठत्वाचा नियम नव्हता; 'तख्त किंवा ताबूत' अशी परंपरा.
- सप्टेंबर १६५७ मध्ये शाहजहान आजारी पडताच चार पुत्र – दारा शुकोह (वारस, शाह-ए-बुलंद इकबाल), शुजा (बंगाल), औरंगजेब (दख्खन), मुराद बक्ष (गुजरात) – सत्तेसाठी सरसावले.
- वैचारिक संघर्ष – दारा उदारमतवादी, सर्वधर्मसमभावी; औरंगजेब सनातन सुन्नी; दरबारातील सरदारांचे गट.

क) युद्धाचा क्रम

लढाई	वर्ष	निकाल
धरमत (उज्जैनजवळ)	एप्रिल १६५८	औरंगजेब-मुराद यांनी जसवंतसिंह व कासिम खान यांना हरवले
सामूगड (आग्राजवळ)	२९ मे १६५८	औरंगजेबाचा निर्णायक विजय; दारा पळाला
—	जून १६५८	आग्रा काबीज; शाहजहान किल्ल्यात नजरकैद; मुराद ग्वाल्हेरला कैद (१६६१ मध्ये मृत्युदंड)
खजवा	जानेवारी १६५९	शुजाचा पराभव
देवराई (अजमेर)	मार्च १६५९	दाराचा अंतिम पराभव; मलिक जीवनाच्या विश्वासघाताने पकडला; ऑगस्ट-सप्टेंबर १६५९ मध्ये ठार

औरंगजेबाचा पहिला राज्याभिषेक ३१ जुलै १६५८ रोजी दिल्लीत (शालिमार बागेत) झाला आणि आलमगीर ही पदवी घेतली; दुसरा औपचारिक राज्याभिषेक जून १६५९ मध्ये झाला. औरंगजेबाच्या विजयाची कारणे : उत्कृष्ट लष्करी नियोजन, मीर जुमलासारख्या सेनानींचा पाठिंबा, भावंडांतील फूट, दाराची दरबारी राजकारणातील कमजोरी आणि औरंगजेबाचे कणखर नेतृत्व.

४.२ धार्मिक धोरण आणि दख्खन धोरण

अ) धार्मिक धोरण

औरंगजेब स्वतः कट्टर सुन्नी होता. शरीयतनुसार राज्य चालवण्याचा त्याचा प्रयत्न होता. त्याच्या धोरणातील प्रमुख पावले –

- **मुहतसिब** (नैतिक पर्यवेक्षक) नेमले; मद्य, जुगार, वेश्या व्यवसाय, भांग इत्यादींवर बंदी; दरबारी संगीतावर निर्बंध.
- **झरोखा दर्शन, तुलादान, नौरोज** इ. प्रथा बंद; नाण्यांवरील कलमा काढला.
- **अबवाब** (अनेक अनधिकृत कर) १६५९ मध्ये रद्द; पण १६७९ मध्ये **जिझिया** पुनः लागू केला.
- **फतवा-ए-आलमगिरी** – हनफी न्यायशास्त्राचे संकलन.
- **मंदिरविषयक आदेश** : काशी विश्वनाथ (१६६९), मथुरेचे केशवराय मंदिर (१६७०) इत्यादी पाडल्याचे उल्लेख; परंतु उज्जैनचे महाकालेश्वर, चित्रकूट बालाजी, कामाख्या, वृंदावन यांसारख्या काही मंदिरांना त्याने अनुदानही दिले.

ब) धार्मिक धोरणाचे परिणाम

घटना	वर्ष	संक्षिप्त माहिती
जाटांचा उठाव	१६६९ पासून	गोकुला, राजाराम, चुरामन – मथुरा-आग्रा प्रदेश
सतनामी उठाव	१६७२	नारनौल (पंजाब-हरियाणा) येथे शेतकरी-साधूंचा उठाव; दडपला
गुरू तेग बहादूर यांचा मृत्युदंड	१६७५	शीख-मुघल संबंधांत कायमची दरी; पुढे गुरू गोविंदसिंहांचे संघर्ष
राजपूत (मारवाड-मेवाड) युद्ध	१६७९-८१	जसवंतसिंहाच्या मृत्यूनंतर मारवाडवर ताबा; दुर्गादास राठोड, राणा राजसिंह; राजपुतांची निष्ठा ढळली
राजपुत्र अकबराचे बंड	१६८१	राजपुतांच्या मदतीने बंड; संभाजी महाराजांकडे आश्रय; पुढे इराणला पलायन
बुंदेला	१६७१-	चंपतराय, छत्रसाल

इतिहासकारांतील मतभेद : जदुनाथ सरकार औरंगजेबाचे धोरण धर्मप्रेरित मानतात; सतीश चंद्र, अतहर अली, इरफान हबीब हे राजकीय-आर्थिक कारणे व प्रशासकीय संघर्ष यावर भर देतात.

क) दख्खन धोरण

औरंगजेबाने आपल्या कारकिर्दीची शेवटची सुमारे २५ वर्षे (१६८२-१७०७) दख्खनमध्ये घालवली. त्याचे हेतू – आदिलशाही-कुतुबशाहीचे उच्चाटन, मराठ्यांचा बीमोड, आणि दख्खनचा महसूल मुघल तिजोरीत आणणे.

वर्ष	घटना
१६६५	पुरंदरचा तह – मिर्झा राजे जयसिंह विरुद्ध शिवाजी महाराज; २३ किल्ले मुघलांना
१६६६	शिवाजी महाराज आग्यात; औरंगजेबाच्या कैदेतून सुटका
१६७४	शिवाजी महाराजांचा रायगड येथे राज्याभिषेक (६ जून)
१६८२	औरंगजेब स्वतः दख्खनमध्ये; औरंगाबाद-अहमदनगर तळ
सप्टेंबर १६८६	विजापूर पडले; सिकंदर आदिलशाह शरण
१६८७	गोवळकोंडा पडले; अबुल हसन तानाशाह कैद
फेब्रुवारी-मार्च १६८९	संभाजी महाराज संगमेश्वर येथे पकडले (१ फेब्रुवारी) आणि तुळापूर येथे ठार (११ मार्च)
१६८९-९८	राजाराम महाराज जिंजीला; जिंजी १६९८ मध्ये पडले
१७००-०७	ताराबाई यांचे नेतृत्व; मराठ्यांचे गनिमी युद्ध; किल्ल्यांची अदलाबदल
१७०५-०७	वाकिनखेडा (१७०५), माघार अहमदनगरकडे (१७०६)
३ मार्च १७०७	अहमदनगर येथे औरंगजेबाचा मृत्यू; खुलताबाद येथे दफन

दख्खनमधील दीर्घ युद्धाचे परिणाम गंभीर होते – सैन्य व तिजोरीवर प्रचंड ताण, दुष्काळ-प्लेगमुळे लाखो लोकांचा बळी, उत्तर भारतातील प्रशासनाची शिथिलता आणि मराठ्यांचा वाढता प्रभाव. म्हणून इतिहासकार ‘दख्खन औरंगजेबाचे थडगे ठरले’ असे म्हणतात. मराठावाड्यासाठी औरंगाबाद (खुजिस्ता बुनियाद), खुलताबाद व **बीबी का मकबरा** (औरंगजेबाच्या पत्नी दिलरस बानो बेगमचा) यांमुळे हा काळ स्थानिक इतिहासाशी थेट जोडलेला आहे.

४.३ मुघल प्रशासन

मुघल प्रशासन केंद्रीकृत, लष्करी व मनसब-आधारित होते. अकबराने त्याचा पाया घातला; जहांगीर-शाहजहानने ती चालवली व औरंगजेबाच्या काळात त्याचा विस्तार झाला (औरंगजेबाच्या काळात सुभे सुमारे २१).

अ) केंद्रीय शासन

अधिकारी	कार्य
बादशाह	सर्वोच्च; कायदे, न्याय, सैन्य – सर्व अधिकार; झरोखा, दिवाण-ए-आम, दिवाण-ए-खास
वकील / वजीर	प्रधानमंत्री (नंतर अधिकार घटले)
दिवान-ए-कुल	महसूल व वित्त खात्याचा प्रमुख

अधिकारी	कार्य
मीर बक्षी	सैन्य-भरती, मनसबदारांचे वेतन व हिशेब
मीर सामान	शाही कारखाने, गृहव्यवस्था
सद्र-उस-सुदूर	धर्म व दान खाते
काझी-उल-कुझात	मुख्य न्यायाधीश
मुहतसिब	नैतिक नियमन (औरंगजेब)

ब) प्रांतीय व स्थानिक शासन

- **सुभा** : सुभेदार (नाझिम), दिवाण, बक्षी, वाकिया-नवीस, सदर, कोतवाल.
- **सरकार (जिल्हा)** : फौजदार (कायदा), अमलगुजार (महसूल).
- **परगणा** : शिकदार, आमिल, कानुंगो; **गाव** : मुकद्दम, पटवारी.

क) मनसबदारी व जहागिरी

मनसबदारी ही सैनिकी-नागरी सेवेची एकत्रित श्रेणी होती. **झात** हा वैयक्तिक दर्जा; **सवार** ही घोडदळाची संख्या. वेतन रोख किंवा **जहागिरी** (महसूल-वाटा) स्वरूपात मिळे; जहागीर हस्तांतरणीय असे आणि **खालसा** म्हणजे सम्राटाची थेट जमीन. औरंगजेबाच्या काळात मनसबदारांची संख्या वाढली, पण जहागिऱ्या कमी पडल्या; यालाच **जहागिरी संकट** म्हणतात (सतीश चंद्र, अतहर अली).

ड) महसूल पद्धती

पद्धत	वैशिष्ट्य
गल्ला बक्षी	पिकाची वाटणी
कणकूत	उभ्या पिकाचा अंदाज
नसक	ठोक/अंदाजी आकारणी
झब्त / दहसाला	तोडरमलची; जमीन मोजणी व १० वर्षांची सरासरी

इरफान हबीब यांच्या ‘द अँग्रेयन सिस्टिम ऑफ मुघल इंडिया’ नुसार शेतकऱ्यांवर कराचा बोजा मोठा होता; शेतसारा उत्पन्नाच्या सुमारे १/३ ते १/२ इतका असे आणि वसुलीसाठी जमीनदार व मुकद्दम यांचा मोठा वाटा होता.

इ) सैन्य व न्याय

- **सैन्य** : मनसबदारी घोडदळ, अहदी, तोफखाना (तोफची), पायदळ, हत्ती; **दाग-चेहरा** प्रणाली.
- **न्याय** : काझी, मुफ्ती, मीर-ए-अदल; सम्राट सर्वोच्च अपीलीय न्यायाधीश; औरंगजेबाने **फतवा-ए-आलमगिरी** हे विधिसंग्रह तयार करवले.

- **अर्थव्यवस्था** : सुरत, मसुलीपट्टम, आग्रा, लाहोर इ. व्यापारी केंद्रे; चांदीचा रुपया; कापड, मसाले, नीळ यांची निर्यात.

४.४ मुघल साम्राज्याचा ऱ्हास

औरंगजेबाच्या मृत्यूनंतर पन्नास वर्षांत मुघल साम्राज्य नाममात्र उरले. या ऱ्हासामागे एकच कारण नसून दीर्घकाळाचे संचित घटक होते.

अ) ऱ्हासाची कारणे

- **दख्खन धोरण** : २५ वर्षांचे युद्ध; खर्च, मनुष्यहानी, प्रशासकीय दुर्लक्ष.
- **धार्मिक धोरण** : राजपूत, जाट, शीख, सतनामी यांचे बंड; सामाजिक सहकार्य कमकुवत.
- **जहागिरी संकट** : जहागिरीच्या कमी, मनसबदार जास्त; शेतकऱ्यांवर कराचे ओझे; **कृषी संकट** (इरफान हबीब).
- **दुर्बल उत्तराधिकारी** : बहादूरशाह प्रथम (१७०७-१२), जहांदारशाह, फारुखसियर (१७१३-१९), मुहम्मदशाह रंगीला (१७१९-४८); सय्यद बंधूंचे वर्चस्व.
- **सैन्य व अमीरांतील गटबाजी** : इराणी, तुराणी, हिंदुस्थानी गट.
- **परकीय आक्रमणे** : **नादिरशाह** (करनालची लढाई, १७३९; दिल्लीची लूट, मयूर सिंहासन-कोहिनूर नेले), **अहमदशाह अब्दाली** (१७४८-६७).
- **प्रादेशिक सत्तांचा उदय** : हैदराबाद (निजाम-उल-मुल्क, १७२४), बंगाल (मुर्शिद कुली खान), अवध (सादतखान), मराठे, जाट, शीख, रोहिले.
- **युरोपीय कंपन्या** : प्लासी (१७५७), बक्सर (१७६४); १७६५ मध्ये दिवाणी हक्क इंग्रजांना.

ब) मराठ्यांचा उदय आणि उत्तराधिकारी

शिवाजी महाराजांनी स्थापन केलेले स्वराज्य, संभाजी-राजाराम-ताराबाई यांच्या प्रतिकारातून टिकले. शाहू महाराजांच्या काळात (१७०७ नंतर) आणि पेशव्यांच्या नेतृत्वाखाली (बाळाजी विश्वनाथ, पहिले बाजीराव, बाळाजी बाजीराव) मराठ्यांनी उत्तरेत चौथ-सरदेशमुखीच्या हक्कांतून सत्तावर्चस्व मिळवले. मात्र १७६१ च्या पानिपतच्या तिसऱ्या लढाईत अब्दालीकडून पराभव झाला.

क) इतिहासकारांचे मत

- **जदुनाथ सरकार** : औरंगजेबाचे धर्म व दख्खन धोरण मुख्य कारण.
- **सतीश चंद्र, अतहर अली** : जहागिरी संकट, अमीर वर्गातील संघर्ष.
- **इरफान हबीब** : कृषी संकट व शेतकरी बंडे.
- **आधुनिक अभ्यासक** : प्रादेशिक सत्तांचा उदय व आर्थिक विकेंद्रीकरण; यांना मुघल साम्राज्याचा 'अंत' नाही तर 'परिवर्तन' म्हणतात.

अखेरचा मुघल बादशाह **बहादूरशाह जफर** याला १८५७ च्या उठावानंतर इंग्रजांनी हद्दपार केले (रंगून); अशा प्रकारे मुघल सत्तेचा औपचारिक अंत झाला.

स्वाध्याय – मॉड्यूल ४

1. उत्तराधिकार युद्धाचा आढावा घेऊन औरंगजेबाच्या विजयाची कारणे लिहा. (दीर्घोत्तरी)
2. औरंगजेबाच्या धार्मिक धोरणाचे मूल्यमापन करा. (दीर्घोत्तरी)
3. औरंगजेबाचे दख्खन धोरण आणि त्याचे परिणाम स्पष्ट करा. (दीर्घोत्तरी)
4. मुघल प्रशासनाची वैशिष्ट्ये सांगा. (दीर्घोत्तरी)
5. मुघल साम्राज्याच्या ज्हासाची कारणे विस्ताराने सांगा. (दीर्घोत्तरी)
6. टीपा लिहा : सामूगडची लढाई, जिझिया, जहागिरी संकट, नादिरशाहचे आक्रमण, फतवा-ए-आलमगिरी. (लघुत्तरी)

मॉड्यूल ४ – लघुत्तरी प्रश्न व नमुना उत्तरे

प्रश्न : दाराच्या पराभवाची कारणे?

उत्तर : लष्करी अनुभवाचा अभाव, सरदारांतील अप्रियता, चुकीचे डावपेच, औरंगजेबाचे चतुर नेतृत्व आणि सामूगडमधील चुका.

प्रश्न : औरंगजेबाच्या धार्मिक धोरणाचे राजकीय परिणाम?

उत्तर : जाट, शीख, सतनामी आणि राजपुतांमध्ये असंतोष वाढला; साम्राज्याची सामाजिक एकात्मता कमजोर झाली.

प्रश्न : औरंगजेबाच्या दख्खन मोहिमांचे आर्थिक परिणाम?

उत्तर : प्रचंड सैन्य-खर्च, महसुलातील घट, दुष्काळ आणि प्लेग; उत्तरेतील प्रांतात प्रशासकीय शिथिलता.

प्रश्न : जहागिरी संकट म्हणजे काय?

उत्तर : मनसबदारांची संख्या वाढली, पण त्यांना देण्यासाठी पुरेशा जहागिऱ्या उरल्या नाहीत; यामुळे अमीरांत असंतोष आणि शेतकऱ्यांवर शोषण वाढले.

प्रश्न : नादिरशाहच्या आक्रमणाचा परिणाम?

उत्तर : १७३९ मध्ये करनाल येथे मुघल सैन्याचा पराभव व दिल्लीची लूट झाली; मयूर सिंहासन-कोहिनूर इराणला नेले गेले; साम्राज्याची प्रतिष्ठा संपली.

प्रश्न : मराठ्यांचा उदय मुघल ज्हासात कसा भर घालतो?

उत्तर : मराठ्यांनी दख्खन-उत्तर भारतात चौथ-सरदेशमुखी वसूल केली, मुघल सुभ्यांना कमजोर केले आणि सत्तेचा नवा पर्याय उभा केला.

मुद्दा	अकबर	औरंगजेब
धार्मिक धोरण	सुलह-ए-कुल; जिझिया रद्द	शरीयतनिष्ठ; जिझिया पुनः (१६७९)
राजपूत संबंध	सहकार्य, विवाह-संबंध	मारवाड-मेवाड संघर्ष (१६७९)
दख्खन	खानदेश व अहमदनगर काही भाग	विजापूर, गोवळकोंडा विजय; मराठ्यांशी दीर्घ युद्ध
परिणाम	साम्राज्य स्थैर्य	साम्राज्य-विस्तार, पण अस्थिरता

मॉड्यूल ४ – महत्वाच्या संज्ञा व उत्तराचा आराखडा

संज्ञा	अर्थ
आलमगीर	जगावर विजय मिळवणारा – औरंगजेबाची पदवी
मुहत्तसिब	नैतिक-धार्मिक आचारांचे पर्यवेक्षक अधिकारी
अबवाब	मूळ करांवर लादलेले अनधिकृत अतिरिक्त कर
जिझिया	बिगर-मुस्लिमांवरील कर (१६७९ मध्ये औरंगजेबाने पुनः लागू केला)
जहागिरी संकट	मनसबदारांच्या तुलनेत जहागिऱ्या कमी पडल्याने निर्माण झालेले प्रशासकीय-आर्थिक संकट
खालसा	सम्राटाच्या थेट नियंत्रणातील महसूल-क्षेत्र
फतवा-ए-आलमगिरी	हनफी कायद्याचे संकलन

दीर्घोत्तरी प्रश्नाचा नमुना आराखडा

प्रश्न : मुघल साम्राज्याच्या ज्हासाची कारणे विशद करा.

- **प्रस्तावना :** १७०७ नंतर साम्राज्याची घसरण; एकाच कारणाने नव्हे तर दीर्घकालीन संचित कारणांनी.
- **राजकीय :** दुर्बल उत्तराधिकारी, सय्यद बंधू, अमीर गटबाजी.
- **आर्थिक :** जहागिरी संकट, कृषी संकट, खर्चिक दख्खन मोहिमा.
- **धार्मिक-सामाजिक :** राजपूत, जाट, शीख, सतनामी यांचे बंड.
- **बाह्य :** नादिरशाह, अब्दाली, मराठ्यांचा उदय, युरोपीय कंपन्या.
- **इतिहासकारांची मते व समारोप.**

वस्तुनिष्ठ प्रश्न (MCQ) – सराव

क्र.	प्रश्न व पर्याय	उत्तर
1	सामूगडची लढाई कोणत्या वर्षी? (अ) १६५८ (ब) १६५९ (क) १६६९ (ड) १६७९	(अ)
2	औरंगजेबाने जिझिया पुनः केव्हा लागू केला? (अ) १६६९ (ब) १६७५ (क) १६७९ (ड) १६८६	(क)
3	विजापूर कोणत्या वर्षी पडले? (अ) १६८६ (ब) १६८७ (क) १६८९ (ड) १६९८	(अ)
4	औरंगजेबाचा मृत्यू कोठे झाला? (अ) दिल्ली (ब) अहमदनगर (क) औरंगाबाद (ड) आग्रा	(ब)
5	औरंगजेबाचे दफन कोठे? (अ) खुलताबाद (ब) आग्रा (क) दिल्ली (ड) काबूल	(अ)
6	पुरंदरचा तह कोणामध्ये झाला? (अ) शिवाजी-जयसिंह (ब) संभाजी-औरंगजेब (क) शहाजी-शाहजहान (ड) राजाराम-औरंगजेब	(अ)

क्र.	प्रश्न व पर्याय	उत्तर
7	नादिरशाहचे आक्रमण कोणत्या वर्षी? (अ) १७३९ (ब) १७६१ (क) १७५७ (ड) १७०७	(अ)
8	‘दख्खन औरंगजेबाचे थडगे’ हे विधान कशाशी संबंधित? (अ) २५ वर्षांचे दख्खन युद्ध (ब) काबूल मोहीम (क) आग्रा (ड) बंगाल	(अ)
9	संभाजी महाराजांना कोठे पकडले? (अ) रायगड (ब) संगमेश्वर (क) सातारा (ड) जिंजी	(ब)
10	मुघलांचा अखेरचा बादशाह कोण? (अ) मुहम्मदशाह (ब) शाह आलम (क) बहादूरशाह जफर (ड) फारुखसियर	(क)

कालक्रम तक्ता (Chronology) आणि परीक्षेसाठी सूचना

वर्ष (इ. स.)	महत्त्वाची घटना
१५२६	पानिपतची पहिली लढाई; मुघल सत्तेची स्थापना
१५२७ / १५२८ / १५२९	खानवा / चंदेरी / घाघरा
१५३०	बाबरचा मृत्यू; हुमायूनचे राज्यारोहण
१५३९ / १५४०	चौसा / कन्नौज – हुमायूनचा पराभव
१५४०-४५	शेरशाह सूरीची सत्ता
१५५५	हुमायूनचे पुनरागमन – सरहिंद
१५५६	हुमायूनचा मृत्यू; अकबराचा राज्याभिषेक; पानिपतची दुसरी लढाई
१५६८	चित्तोडचा वेढा
१५७५ / १५७९ / १५८२	इबादतखाना / महजर / दीन-ए-इलाही
१५७६	हळदीघाटीची लढाई
१६०१	असीरगड विजय
१६०५	अकबराचा मृत्यू; जहांगीरचे राज्यारोहण
१६११	जहांगीर-नूरजहां विवाह
१६२४	भातवडीची लढाई
१६२८	शाहजहानचे राज्यारोहण
१६३२-५३	ताजमहालाचे बांधकाम
१६३३ / १६३६	निजामशाहीचा अंत / आदिलशाही-कुतुबशाही करार
१६३९-४८	लाल किल्ला; १६४८ शाहजहानाबाद
१६५७-५९	उत्तराधिकाराचे युद्ध (सामूगड १६५८)
१६७९	जिझिया पुनः लागू
१६८६ / १६८७	विजापूर / गोवळकोंडा पडले
१६८९	संभाजी महाराजांचा मृत्यू
१७०७	औरंगजेबाचा मृत्यू (अहमदनगर)
१७३९	नादिरशाहचे आक्रमण

महत्वाची मूळ साधने व इतिहासकार

साधन / ग्रंथ	लेखक	विषय / महत्त्व
बाबरनामा (तुझुक-ए-बाबरी)	बाबर	बाबराचे आत्मचरित्र; भारत व मध्य आशियाची माहिती
तारीख-ए-शेरशाही	अब्बास सरवानी	शेरशाहच्या कारकिर्दीचे प्रमुख साधन
हुमायूननामा	गुलबदन बेगम	हुमायूनचा काळ – अकबराच्या आल्याने लिहिलेला
अकबरनामा / आईन-ए-अकबरी	अबुल फजल	अकबराचा इतिहास, प्रशासन, महसूल, सांख्यिकी
मुंतखब-उत-तवारीख	अब्दुल कादिर बदायुनी	अकबराच्या धोरणांवर टीकात्मक दृष्टी
तुझुक-ए-जहांगीरी	जहांगीर	जहांगीरचे आत्मचरित्र
पादशाहनामा	अब्दुल हमीद लाहोरी	शाहजहानचा अधिकृत इतिहास
आलमगीरनामा	मुहम्मद काझिम	औरंगजेबाच्या पहिल्या दहा वर्षांचा इतिहास
मुंतखब-उल-लुबाब	खाफीखान	औरंगजेब व नंतरच्या काळाचा इतिहास
History of Aurangzeb	जदुनाथ सरकार	औरंगजेबावरील प्रमाणभूत ग्रंथ (धर्मप्रेरित दृष्टिकोन)
The Agrarian System of Mughal India	इरफान हबीब	मुघल कृषी-अर्थव्यवस्था व महसूल
Medieval India Part II	सतीश चंद्र	जहांगीरी संकट; मुघल राजकारणाचे विश्लेषण

परीक्षेसाठी उपयुक्त सूचना

- **नकाशा/ठिकाणे** : पानिपत, खानवा, चौसा, कन्नौज, हळदीघाटी, सामूगड, खुलताबाद ही स्थळे नकाशात ओळखण्याचा सराव करा.
- **तुलनात्मक प्रश्न** : बाबर-हुमायून-शेरशाह; अकबर-औरंगजेब (धार्मिक धोरण); जहांगीर-शाहजहान (दख्खन).
- **इतिहासकारांची मते** : जदुनाथ सरकार, सतीश चंद्र, इरफान हबीब, अतहर अली यांचे मुद्दे उत्तरात समाविष्ट करा.
- **स्थानिक संदर्भ** : मराठवाडा-औरंगाबाद-खुलताबाद यांचा औरंगजेब व मराठ्यांशी असलेला संबंध नमूद करणे लाभदायक.

संदर्भ ग्रंथ (अभ्यासक्रमानुसार)

1. Kulkarni, A. R., Medieval Deccan in Transition, Orient Blackswan, Hyderabad, 2007.
2. Richards, John F., The Mughal Empire, Cambridge University Press, New Delhi, 1995.
3. Sarkar, Jadunath, History of Aurangzeb (Vol. I-V), Orient Longman, Hyderabad, 1973.
4. Chandra, Satish, Medieval India: From Sultanate to the Mughals (1526-1748), Part II, Har-Anand Publications, New Delhi, 2005.
5. Kulkarni, A. R., Maharashtra in the Age of Shivaji, Deshmukh & Company, Pune, 2002.
6. Habib, Irfan, The Agrarian System of Mughal India 1556-1707, Oxford University Press, New Delhi, 1999.
7. पगडी, सेतुमाधवराव, मोगल आणि मराठे, परचुरे प्रकाशन, मुंबई, १९६३.
8. पगडी, सेतुमाधवराव, औरंगजेब, कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, पुणे, १९९३.
9. सरकार, जदुनाथ, औरंगजेबाचा इतिहास, महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ, मुंबई, १९८८.
10. कुलकर्णी, अ. रा., मध्ययुगीन भारताचा इतिहास, डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे, २०१०.
11. भावे, वा. कृ., शिवकालीन महाराष्ट्र, वरदा प्रकाशन, पुणे, २०१२.
12. भावे, वा. कृ., मुसलमानपूर्व महाराष्ट्र (खंड १ व २), वरदा प्रकाशन, पुणे, २०१५.
13. पवार, जयसिंगराव, मराठ्यांचे स्वातंत्र्ययुद्ध, स्नेहल प्रकाशन, पुणे, २०१८.
14. खोबरेकर, वि. गो., मोगलकालीन भारत, विद्याभारती प्रकाशन, लातूर, २००९.
15. र. म. [आडनाव मूळ अभ्यासक्रम पत्रिकेतून तपासावे], मध्ययुगीन भारत : मोगल कालखंड, शार्प पब्लिशर्स, पुणे, २०२०.
16. मेहेंदळे, गजानन भास्कर, शिवाजी : हिज लाइफ अँड टाइम्स (मराठी अनुवाद उपलब्ध), डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे, २०११.
17. डॉ. मुटकुळे, रामभाऊ, मध्ययुगीन भारताचा इतिहास (इ. स. १५२६-१७६१), चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद, २०१४.
18. डॉ. मुटकुळे, रामभाऊ, भारताचा इतिहास (इ. स. १५२६ ते १८५६), अरुणा प्रकाशन, लातूर, २०२२.